

РОЛЬ ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ТИПІЗАЦІЇ ОБРАЗУ І ПСИХОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЕРОЯ В РОМАНІ ТИМУРА ТА ОЛЕНИ ЛИТОВЧЕНКІВ «КИНДЖАЛ ПРОТИ ШАБЛІ»

Стасик М. В., к. філол. н., доцент

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

dobrogost1975@ukr.net

У статті на прикладі роману Тимура та Олени Литовченків розкривається роль фольклорно-етнографічного матеріалу для творення художнього образу. Аналіз матеріалу показує цікаві вкраплення в розповідь як відомого історичного матеріалу, так і створених фантазією авторів історичних фактів, традицій, звичаїв та обрядів.

Ключові слова: роман, художній образ, фольклор, традиція.

РОЛЬ ФОЛЬКЛОРНО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В ТИПИЗАЦИИ ОБРАЗА И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЕРОЯ В РОМАНЕ ТИМУРА И ЕЛЕНА ЛИТОВЧЕНКО «КИНЖАЛ ПРОТИВ САБЛИ»

Стасык Н. В., к. филол. н., доцент

*Запорожский национальный университет
ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина*

dobrogost1975@ukr.net

В статье на примере романа Тимура и Елены Литовченко раскрывается роль фольклорно-этнографического материала для создания художественного образа. Анализ материала показывает интересные вкрапления в рассказ как известного исторического материала, так и созданных фантазией авторов исторических фактов, традиций, обычаев и обрядов.

Ключевые слова: роман, художественный образ, фольклор, традиция.

THE ROLE OF FOLKLORE-ETHNOGRAPHIC DETAILS IN TYPIFICATION OF IMAGE AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTIC OF THE MAIN HEROES IN TYMUR AND OLENA LYTOVCHENKO'S NOVEL «DAGGER VS SABER»

Stasyk M.V.

*Zaporizhzhya National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine.*

dobrogost1975@ukr.net

I tried to discover the role of folklore-ethnographic matter for creation character, formed the basis Tymur and Olena Lytovchenko's novel. Should be mentioned that one of the main peculiarities of Ukrainian literature is the constant address of Ukrainian writers to ethnology. The analysis showed that the mix of well-known historical materials and imaginary historical facts, traditions, customs and religious practices which makes the plot exciting. On the one hand, the folklore-ethnographic details are often carry out the nominative function. They are named «ethnographisms». And helped to hand over the historical background. But exists the most important folklore detail, what function is characterological. The authors are well aware in traditional symbolic, omens. And they are successfully integrated into novel plot. This details are quiet often found at the beginning of the work. That is why, the future of main heroine is predictable, but nothing to how evolve action at the next time. It should be noted, that this novel enrichment of folklore. Moreover, this is not just ordinary decoration, but also organic element of plot. It makes the language more emotional, ease, naturalness. And the authors might be able to deepen psychological, characteristics imagery in the novel with it's help.

In the end, we can stated, that for authors goal was way to make character with help ethnographic materials. And furthermore, because of that, psychological characters and their worldview are opened.

Key words: novel, character, folklore, traditions.

Однією з центральних особливостей української літератури є безпосереднє звернення письменників до народознавства. З цього приводу С. Єфремов писав: «Початки нашого письменства у нас тісно сплітаються з першими етнографічними спробами... Народознавство й літературні інтереси неподільно зв'язані в літературній діяльності наших письменників нового періоду» [1, с. 236]. Ці слова відомого літературознавця, сказані на

початку ХХ століття, не втратили актуальності і на сьогодні, про що свідчить творчість багатьох сучасних українських прозаїків. Важливо відзначити, що значна кількість українських письменників були відомими збирачами народознавчого (етнографічного) матеріалу. І нині, фольклор був і продовжує залишатися важливим елементом художньої літератури. Кожен митець, так чи інакше, звертається до усної народної творчості, художньо освоює мотиви, образи, зображально-виражальні засоби і прийоми фольклору. Цілісну естетичну систему у творі поряд з фольклорними елементами створюють і етнографізми, тобто художнє використання в оповіданні традиційних форм побутового укладу, звичаїв і обрядів народу.

Зазначимо, що проблема взаємостосунків фольклорно-етнографічного матеріалу і літератури аналізувалась багатьма вітчизняними та зарубіжними дослідниками (У. Далгат, Д. Лихачов, Ю. Лотман, Д. Медриш, С. Неклюдов, Н. Рудецька, Б. Хоменко та ін.). Відповідно, різними є і погляди на цю проблему. Дискусія передусім стосується питання форми реалізації впливу фольклору на художній твір, а також про те, за яких обставин та яким чином відбувається взаємовплив літератури і фольклору.

На жаль, незважаючи на те, що творчість Т. та О. Литовченків активно досліджується літературознавцями (В. Разживін, О. Сінченко, Л. Шелепова), синтез фольклорних та етнографічних традицій, специфіка створення національної картини світу в романі «Кинджал проти шаблі» до цих пір залишається поза увагою науковців, хоча вплив народної творчості в цьому творі досить відчутний. Заради справедливості зазначимо, що дехто з дослідників зазначав, що «у книзі досить непогано описані звичаї» [2]. З огляду на сказане, вважаємо, що тема розвідки є актуальною.

У нашому дослідженні ми торкнемося однією з основних складових художнього світу письменника, – фольклорно-етнографічного контексту в романі «Кинджал проти шаблі».

Мета статті – з'ясувати особливості використання фольклорно-етнографічних елементів для типізації і психологічної характеристики героїв у романі Тимура й Олени Литовченків «Кинджал проти шаблі». Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) виявити наявні у творі фольклорно-етнографічні елементи; 2) визначити їх роль у формуванні та характеристиці образів головних героїв роману; 3) оцінити їх художню значущість.

Один із дослідників образу Роксолани в художній літературі Омер Дерменджі зауважив, що усна народна творчість є «плідним ґрунтом для розбудови сюжету» про Роксолану [3]. Дослідник виокремлює різні напрями художньої інтерпретації образу постаті Роксолани (Анастасії Лісовської) в Україні. Зокрема, він акцентує увагу на антиколоніальному дискурсі, що був притаманним для багатьох творів української літератури. Визначальними рисами міфу про Роксолану при цьому є патріотизм: «Попри всі випробування, героїня зберігає українську душу, ментальність, лишається патріоткою, пам'ятає батьківщину і докладає зусиль для її захисту» [3]. Але, беручи до уваги все сказане, при цьому варто погодитись з думкою В. Разживіна, що в українській літературі «почався складний процес переосмислення традиції, посилення пошуків нової форми, що виявляється в ігноруванні класичного канону, встановленого ще у творах Вальтера Скотта, насиченні сюжету авантюрними, позаісторичними, навіть химерними елементами, наданні переваги криптоісторії та альтернативній історії. Усе це суттєво послабило міцні позиції жанру й наблизило сучасну історичну прозу до інших зразків масової літератури» [4, с. 193].

Історичні романи розповідають про події, віддалені від читача значним часовим проміжком. Їхня мета – зробити сюжет не тільки достовірним, художнім, але й цікавим для сучасного читача. Тому в історичних романах, зазвичай, представлені описи багатьох народних звичаїв і обрядів. У сюжет аналізованого історичного роману «Кинджал проти шаблі» включена певна кількість фольклорно-етнографічних деталей. Це можна пояснити тим, що крім документальних джерел для досягнення достовірності та художності були необхідні й інші

засоби образотворчості. Автори знаходять їх серед історичних фактів, досліджень, і, головне, звертаються до звичаїв і обрядів українського та тюркських (татари, турки) народів. Автори твору художньо описали відомі історичні події, що відбувалися майже п'ятсот років тому, яскраво і образно відтворивши побут цих народів. Аналіз роману виявляє цікаві вкраплення в сюжет як відомих, так і створених фантазією автора історичних фактів і звичаїв.

Роман якраз і починається з опису одного із найсакральніших дійств – народження дитини, того, як, за яких обставин з'явилася на світ героїня твору: «Пологи тривали ще з ночі – ось уже понад дванадцять годин. Лазню топили по-білому третій раз поспіль. Води у Настусі давно відійшли, через втрату крові породілля раз у раз упала в безпам'ять. Зграйка переляканих повитух дедалі прибувала, але жодна з них нічого не могла вдіяти: дитинча затято не бажало залишати материнське лоно» [5, с. 4]. У поданому уривку, автори хоч і штрихами, але достатньо точно подають описи всіх дійств, що відбувались при народженні дитини у цей час, а саме, що часто народжували жінки у лазнях, а допомагала їм баба-повитуха. Ті, хто цікавляться українськими народними традиціями, добре знають, що народження в добре натопленій лазні сприяло швидкому обігріву новонародженого. Крім того, за давнім звичаєм, вода є символом очищення від гріха. Українець – релігійна людина. Але його релігійність тісно пов'язана зі звичаями, забобонами, заклинаннями, віруваннями в надприродні сили. Тому, з одного боку, герої твору моляться за щасливе народження дитини, а з іншого – дотримуються усіх народних звичаїв, бо свято вірять, що їх порушення може призвести до нещасливого життя дитини.

З тексту роману дізнаємося про те, що за складних обставин люди звертались і до знахарок: «Тітка Марта була відомою на всю околицю цілителькою, вона допомагала багатьом: хвороби різні відганяла, суглоби вивихнуті вправляла й багато чого іншого робила – загалом, лікувала майже всі болячки.... До тітки Марти люди ставилися по-різному. Дехто вважав її мало не святою, інші хоч позаочі, хоч в очі називали відьмою, ба навіть більше того – "клятою відьмою"» [5, с. 5]. Автори роману дуже добре розуміють, що звичаї і обряди – невід'ємна частина культури і побуту тогочасного суспільства. У них відображено спосіб життя та світогляд народу. Ці невеличкі вставки допомагають авторам правдиво передати історичне тло описуваних подій, рельєфно змалювати національний характер і світогляд персонажів.

Однак, композиційні форми введення в текст роману фольклорно-етнографічного матеріалу, на нашу думку, можуть бути різними. Твір переносить читача в ті часи, коли і суспільний устрій, і побут, і самі люди помітно відрізнялися від нинішніх. Тому матеріал сприймається ним, хоч і з зацікавленням, але часто дуже складно. Складні для розуміння як особливості описуваної епохи, її закони і прикмети, так і окремі слова і поняття, які зникли з ужитку чи змінили своє значення. Ці вставки не завжди виразно прочитуються, і зміст твору багато в чому втрачається.

Значна частина фольклорно-етнографічних вкраплень виконує чисто номінативну функцію, вони завжди на поверхні. Це «етнографізми», що допомагають передати історичне тло. Набагато важливішими є інші фольклорні елементи, що виконують характерологічну функцію. Автори твору добре розуміються на народній символіці, прикметах і вдало вплітають їх у канву твору. Ці деталі, що досить часто зустрічаються на початку роману, таким чином ніби натякаючи на долю головної героїні твору, та на те, як будуть розвиватися події. Згадаймо хоча б прикмету, що народжувати в будинку не можна (тільки у лазні), про родиму пляму на плечі новонародженої Насті, а пізніше її сина Дмитра, або чудернацьку історію з ім'янареченням Анастасії. «У будинку ж народжувати не можна, лазня тоді навіщо?!», – читаємо у романі [5, с. 7]. Тримаючи новонароджене немовля, Марта замислено промовляє: «– Гарне немовлятко, – задоволено кивнула Марта. – І родимка на правому плечу, як у всієї нашої рідні. Щоправда... Вона ненадовго замислилася. – Щоправда, ні в кого з рідні не було родимки у вигляді корони... Ніяк не зрозумію, гарний знак це чи поганий?!» [5, с. 9]. Українці завжди вірили, що знаки на тілі мають символічне значення,

вважали їх віщими [6, с. 466]. Родимка на плечі свідчить про певну родову карму. Ці знаки часто вказують на проблеми у житті, тяжку працю, складні життєві випробовування тощо.

До вибору імені також підходили дуже серйозно, адже ім'я – одночасно і оберіг, і доля людини. Хоча й відзначимо, що у християнській традиції не існує фатальної залежності долі від імені. У романі читаємо: «...охрестили дівчинку вже в наступному – 1504 році під ім'ям Олександри. Втім, без курйозу не обійшлося: роблячи відповідний запис у церковній книзі, Гаврило чомусь вивів ім'я своєї молодої дружини – «Анастасія»! Коли ж здивована жінка і присутня на хрестинах внучатої племінниці тіточка Марта... вказала на явну безглуздість – дописав поруч із першим друге ім'я «Олександра». Жінкам же сказав: мовляв, нічого страшного, називайте, як хочете, – Бог бачить кожне своє чадо!..» [5, с. 10]. Як бачимо, оця своєрідна гра з іменами змушує читача до відповідних смислових алузій. Виходячи з етнографічних досліджень, знаємо, що в Україні батьки мали декілька застережень (прикмет, забобон, кому як подобається), щоб не називати своїми іменами власних дітей. Пояснень цьому декілька. Дитина, названа на честь родича, повторить її долю. Втім, автори твору скористались іншим тлумаченням цієї прикмети. За ним дві людини з однаковими іменами, які живуть в одному будинку, не зможуть «поділити» ангела-охоронця. І як говорить прикмета, один з них, навіть, може передчасно піти з життя, що, зрештою сталося з матір'ю головної героїні твору. Гадаємо, що відомою авторам роману була також інформація про значення імен Олександра (у перекладі з грецької мови «мужня», «захисниця») й Анастасія (у перекладі з грецької мови «повернення до життя», «воскресіння», «воскресла», «відроджена», «безсмертна»), хоча зрозуміло, що тут вони в першу чергу використали історичні факти, про що вказано у додатку до книги, однак вміло скористалися цим історичним свідченням.

А інколи вони вдаються навіть до перебільшення, що характерно для народних казок: «Грошей на освіту не шкодувала, тому вже до шести років дівчинка досить непогано читала Молотислов і Псалтир, до семи опанувала латину, до восьми – давньогрецьку» [5, с. 11]. І таких фольклорних вкраплень, що створюють полісемантичний художній ефект, у романі досить багато.

Відзначаємо і насиченість, без надмірності, мови роману подружжя Литовченків образними засобами усної народної творчості. Причому ці образні засоби не просте оздоблення чи данина моді, а органічний елемент твору. Вони надають мові роману деякої емоційної забарвленості, натуральності, невимушеності, природності та допомагають розкрити внутрішній світ героїв, показати їхні погляди і переконання, і аж ніяк не переобтяжують твір. Ось лише декілька прикладів з великої кількості фразеологізмів, що зустрічаються у творі: «ні жива ні мертва» [5, с. 13], «наскочила коса на камінь» [5, с. 33], «обходити десятою дорогою» [5, с. 40], «ні сном, ні духом» [5, с. 44], «не квапся поперед батька в пекло» [5, с. 167], «за тридев'ять земель» [5, с. 203], «за що купив, Охріме, за те й продав» [5, с. 241], «чужа душа – темний ліс» [5, с. 241] та ін. Майстерним добром фразеологізмів письменник оживлює мовлення персонажів, у них багато гумору, натяків тощо. З їхньою допомогою автор поглиблює психологічну характеристику образів роману. На цьому тлі як чужорідне тіло сприймається канцелярська лексика, яку, на нашу думку, автори деколи використовують надмірно: «брали особисту участь у його реалізації» [5, с. 225], «перейшов у розпорядження козаків» [5, с. 229], «наочно переконалась» [5, с. 225], «не в силах упоратися з ситуацією» [5, с. 124], «у свою чергу, козаки зобов'язувалися...» [5, с. 218] та ін.

Як уже зазначалось вище, багато етнографізмів використано авторами для означення історичного хронотопу. Це назви одягу, страв, напоїв, титулів тощо. Можемо констатувати, що, на наш погляд, автори припустилися деякого недогляду в називанні тих чи інших деталей. Не маємо на меті прискіпливо ставитись до спроби поєднати сімейними узами Роксолану і Вишневецького, деякою мірою це навіть видається цікавим, залишимо це на розсуд істориків, нас більшою мірою цікавить достовірність історичних (етнографічних, побутових) реалій, оскільки, перечитуючи твір, деколи складається враження, що читач

потрапив у позаісторичний хронотоп. А роман вже своєю назвою претендує на те, щоб називатись історичним. Мабуть не читали автори роману свого часу «Салдацький патрет» Г.Квітки-Основ'яненка, де про кабака написано таке: «Перш усього блиснуло світло у кабаці... Гай, гай! Вже і в Липцях завелися кабаки, неначе – нехай бог милує – у Расеї... <...> і вже в них не шинок зветься, а кабак...» [7]. Додамо, що і в Етимологічному словнику української мови зазначено, що слово «кабак» (українською – шинок) має російське, за іншими даними тюркське чи німецьке походження [8, с. 329]. Тому, на нашу думку, воно навряд чи могло зустрічатись на території тодішньої Польщі та України. А саме про це ми читаємо в романі: «Кабачок «Щербатий місяць» славився пивом...» [5, с. 255]. Тут варто було б вжити слово таверна чи українське корчма, шинок. Дбаючи про внесення в історію Роксолани чогось нового, автори проявили певний недогляд в антуражі, який, на нашу думку, допомагає читачеві орієнтуватись в епосі, «натякає» на події, а часто є мотиватором їхніх дій.

Зрештою, все-таки автори роману добре орієнтуються у фольклорно-етнографічних деталях XVI століття. Для наочності наведемо ще одну цитату з твору: «Одне в зовнішності Олександри залишалось незмінним: хай як ретельно не заплітала вона товсту «заміжню» косу, але з-під квітчастої хустки як і раніше виривалися непокірливі прядки рудого волосся...» [5, с. 27]. Отож, констатуємо, що автори добре знають про існування так званої «дівочої» і «заміжньої» коси, яка ховається під хустку. Але ми хотіли б звернути увагу на іншу деталь із цієї цитати, а саме – на «непокірливі прядки рудого волосся». Вигляд волосся (охайність, колір) має тут важливе значення. Добре відомо, що рудоволосі у сприйнятті багатьох народів не користуються прихильністю, до них ставились з певною пересторогою, часто їх вважали лихими, мстивими та заздрісними людьми [6, с. 510]. Тут можна провести певні паралелі навіть з міфологічними істотами (водяник, дідько, лісовик, мавка, чорт), які мають довге, розкуйовджене, часто руде волосся. Чи не тому зустрічаємо у творі такі порівняння: «І почалася своєрідна танцювальна дуель! Олтун рухалася чудово, однак її танок нагадував рухи бездушної механічної ляльки. Зате рудоволоса **бісиця** [виділення наше – М.С.] вклала у свій дикий танець душу...» [5, с. 135].

Не менш ефектним є використання авторами такого явища усної народної творчості, як прокльон. Потрапляючи в художній контекст, прокльони підкоряються художньому задуму митця, стають частиною образної системи роману. Знавці народних звичаїв добре знають, яким страшним є прокляття, наслане матір'ю на своїх дітей, бо воно обов'язково збувається: «– Проклинаю князя Вишневецького, проклинаю Дмитра, сина невірною чоловіка Івана й негідної дружини Анастасії!.. Проклинаю найстрашнішим прокляттям матері, що втратилася ненаглядного первістка!.. Проклинаю прокляттям дочки, що втратилася батька й улюблену тіточку, яка віддала вихованню племінниці все своє життя!.. Проклинаю прокляттям закоханої дівичі, узятої Іваном, сином Михайла за законну дружину перед Богом і людьми, потім зрадницьки відкинуту, віддану ворогам на наругу й розтерзанню!.. Нехай же на твою голову, князю Дмитре, сину Івана й Анастасії, впадуть нечестиві діяння батька твого, котрий вирішив єдиним махом позбутися усіх нас!.. І будемо ми всі – і я жива, і вони мертві, – відомщені похмури божевіллям, що опанує тебе!.. А також нехай стане помстою за нас тобі й роду твоєму нечестивому наступна твоя смерть люта, передчасна!.. Будь же проклятий ти, князю Дмитре, навіки і на цім світі, й на тім!..» [5, с. 254]. Включаючи в роман ці елементи, автори нагнітають ситуацію, ніби ставлять героя (і читача) на край урвища, концентруючи нашу увагу на всій трагічності ситуації. При цьому, цікавим тут є тлумачення поняття «доля», яке розуміється героями твору як життєвий лад, де кожному визначено його місце. «Либонь, ти права: це й справді кісмет!», – говорить Дмитро [5, с. 203]. З роману дізнаємося, що кісмет з арабської перекладається як невідворотна доля, рок. Важливим елементом образотворення є роздуми головних героїв про свою долю. При цьому поняття «доля» не сприймається абстраговано. Доля є не лише фатумом, на думку героїв твору, але й результатом «вільного» вибору людини. Погана, нещаслива доля по суті є провинною самої

людини. Людина вільна у своїх вчинках і може вільно обирати собі долю, але зобов'язана моральними принципами. Трагічність ситуації зумовлена ще й тим, що головна героїня вважає, що має право на помсту. Вона діє за «принципом Таліона», згідно з яким міра покарання повинна бути не меншою за шкоду, заподіяну злочином. Іншими словами – «око за око, зуб за зуб», що власне і призводить до трагедії, дітовбивства.

Отже, можна говорити про важливу роль фольклорного матеріалу у формуванні поетики символів роману. Зрештою, тут проаналізовані лише деякі художні функції, що виконують включені у контекст фольклорно-етнографічні елементи. Але і те, про що було сказано, досить очевидно свідчить, що цей матеріал бере активну участь у формуванні художнього цілого роману.

Можемо констатувати, що звернення до етнографічного матеріалу не є для авторів роману самоціллю, а є засобом характеротворення. Більше того, часто саме через цей матеріал відбувається розкриття світогляду героїв твору, їх психологічної характеристики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єфремов, С. О. *Історія українського письменства*. Київ: Феміна, 1995.
2. Шелепова, Л. «Нелегка жіноча доля, або пристрасті гаремні». Січень 8, 2016. <http://avtura.com.ua/book/932/reviews/>
3. Дерменджі, Омер. «Трансформації сюжетів та образів у художній літературі (на матеріалі творів про Роксолану)». Автореф. дис. канд. філол. наук, КНУ ім. Т. Шевченка, 2005.
4. Разживін, В. М. «Своєрідність інтерпретації образу Роксолани в романі подружжя Литовченків, "Кинджал проти шаблі"» *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Філологічні науки*. 1(2015): 192–198.
5. Литовченки, Тимур і Олена. *Кинджал проти шаблі*. Харків: Фоліо, 2012.
6. Жайворонок, В. В. *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ: Довіра, 2006.
7. Квітка-Основ'яненко, Григорій. «Салдацький патрет». Квітень 6, 2017. <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1019>
8. Болдирєв, Р. В. та ін., уклад. *Етимологічний словник української мови: В 7 т. «Т. 3: Кора – М»*. Київ: Наук. думка, 1989.

REFERENCES

1. Yefremov, S. O. *Istoriia ukrainskoho pysmenstva*. Kyiv: Femina, 1995.
2. Shelepova, L. «Nelehka zhinocha dolia, abo prystrasti haremni». Sichen 8, 2016. <http://avtura.com.ua/book/932/reviews/>
3. Dermendzhi, Omer. «Transformatsii siuzhetiv ta obraziv u khudozhnii literaturi (na materialii tvoriv pro Roksolanu)». Avtoref. dys. kand. filol. nauk, KNU im. T. Shevchenka, 2005.
4. Razzhyvin, V. M. «Svoieridnist interpretatsii obrazu Roksolany v romani podruzzhzia Lytovchenkiv, "Kyndzhal proty shabli"» *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Serii: Filolohichni nauky*. 1(2015): 192–198.
5. Lytovchenky, Tymur i Olena. *Kyndzhal proty shabli*. Kharkiv: Folio, 2012.
6. Zhaivoronok, V. V. *Znaky ukrainskoi etnokultury: Slovyk-dovidnyk*. Kyiv: Dovira, 2006.
7. Kvitka-Osnovianenko, Hryhorii. «Saldatskyi patret». Kviten 6, 2017. <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1019>
8. Boldyriev, R. V. ta in., uklad. *Etymolohichni slovyk ukrainskoi movy: V 7 t. «T. 3: Kora – M»*. Kyiv: Nauk. dumka, 1989.